שובו אלי – השיבנו אליך

מים ראשונים: הקב״ה קורא לעם ישראל באמצעות הנביאים: ״שובו אלי ואשובה אליכם״ ובני ישראל אומרים: ״השיבנו אליך ונשובה״, האם אלה קריאות משלימות אשר במוקדם או במאוחר תיפגשנה, או שמא שתי קריאות נפרדות משני עברי המתרס כאשר כל צד מצפה שהצד האחר יעשה את הצעד הראשון? ומה חלקם של הנביאים העומדים בתווך? האם הם שליחי הקב״ה וקוראים לעם שהוא ישוב תחילה, כלשונו של הושע בהפטרת השבת: ״שובה ישראל עד ה׳ אלוהיך כי כשלת בעוונך״, או שהם שליחי העם אל הקב״ה וקוראים לו כבסוף מגילת איכה: ״השיבנו אליך ונשובה״? האם תיתכן דרך אמצעית?

ישעיהו פרק מד פסוק כב – מחייה, תשובה, גאולה

מָחִיתִי כָעָב פְּשָׁעֶיךָ וְכֶעָנָן חַטֹּאותֶיךָ שׁוּבָה אֵלַי כִּי גְאַלְתִּיךָ׃[1]

יחזקאל פרק יד פסוק ו – שובו והשיבו

לָכֵן אֱמֹר אֶל בֵּית יִשְׂרָאֵל כֹּה אָמַר אֲדֹנָי ה׳ שׁוּבוּ וְהָשִׁיבוּ מֵעַל גִּלּוּלֵיכֶם וּמֵעַל כָּל תּוֹעֲבֹתֵיכֶם הָשִׁיבוּ פְּנֵיכֶם׃[2]

ירמיהו פרק לא פסוק יז – השיבני ואשובה

שָׁמוֹעַ שָׁמַעְתִּי אֶפְרַיִם מִתְנוֹדֵד יִסַּרְתַּנִי וָאִוָּסֵר כְּעֻגָל לֹא לֻמָּד הֲשִׁיבֵנִי וְאָשׁוּבָה כִּי אַתָּה ה׳ אֱלֹהָי׃[3]

זכריה פרק א פסוקים ג-ד – שובו אלי ואשובה אליכם[4]

וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כֹּה אָמַר ה׳ צְבָאוֹת שׁוּבוּ אֵלַי נְאֻם ה׳ צְבָאוֹת וְאָשׁוּב אֲלֵיכֶם אָמַר ה׳ צְבָאוֹת׃ אַל תִּהְיוּ כַּאֲבוֹתֵיכֶם אֲשֶׁר קָרְאוּ אֲלֵיהֶם הַנְּבִיאִים הָרִאשֹׁנִים לֵאמֹר כֹּה אָמַר ה׳ צְבָאוֹת שׁוּבוּ נָא מִדַּרְכֵיכֶם הָרָעִים ומעלליכם וּמַעַלְלֵיכֶם הָרָעִים וְלֹא שָׁמְעוּ וְלֹא הִקְשִׁיבוּ אֵלַי נְאֻם ה׳׃[5]

---

[1] ישעיהו אינו מרבה בפסוקי תשובה והדבר בולט בפרט בנבואות הנחמה המרובות שיש בו שאינן מכילות בד״כ קריאה לתשובה כחלק מתהליך הנחמה והגאולה, בוודאי לא כהתניה או כדרישה מקדימה. וכאן, בפסוק מיוחד זה, דומה שהנביא מכריז על כך שהקב״ה הוא שיעשה את הצעד הראשון. הוא לא רק ימחה את חטאות העם, אלא אף יגאל אותו. בתווך בין מחילה לגאולה נשמעת הקריאה לעם שישוב אל ה׳. מדרש ספרי במדבר קלד אמנם הופך את סדר הדברים בפסוק כשהוא דורש אותו כך: ״עשו תשובה ואני מקבל, שנאמר: מחיתי כעב פשעיך וכענן חטאתיך״, אבל מנגד מדרש תנאים לדברים לב א מדגיש ש״מחיתי״ הוא העברה גמורה ומחיקה של כל רושם שנשאר מהחטאים: ״הרי אני מעבירו״. ומדרש איכה רבה א כג מדגיש שמחיית חטאים זו של ישעיהו היא הריפוי של ״חטא חטאה ירושלים״ שאמר ירמיהו. ומגדיל לעשות מדרש אגדת בראשית (בובר) פרק יד שדורש פסוק זה כתוכחה לישעיהו: ״אותו הפה שאמר: והם פשעו בי (ישעיהו א ב), חזר ואמר: מחיתי כעב פשעיך. וקבלן, שנאמר: שובה אלי כי גאלתיך״.

[2] ״שובו״ ופעמיים ״השיבו״ דורש יחזקאל מהעם! אמנם מנגד אומר יחזקאל בפרק לט פסוק כה: ״לָכֵן כֹּה אָמַר אֲדֹנָי ה׳ עַתָּה אָשִׁיב אֶת שְׁבוּת יַעֲקֹב וְרִחַמְתִּי כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל וְקִנֵּאתִי לְשֵׁם קָדְשִׁי״, אבל המוטיב השליט בספר יחזקאל הוא שאת הצעד הראשון צריך לעשות העם. השבות מצדו של הקב״ה תבוא רק עקב חילול השם – מוטיב שחוזר הרבה בספר. זאת ועוד, הדגש בספר יחזקאל הוא על תשובת היחיד ועל עצם הרעיון של התשובה כמעשה של שינוי, לטוב או לרע ואין זה נושאנו הפעם. ראו פרקים ג, יח ולג ובהם הפסוק שאנו מזכירים בתפילות הימים האלה: ״הֶחָפֹץ אֶחְפֹּץ מוֹת רָשָׁע נְאֻם אֲדֹנָי ה׳ הֲלוֹא בְּשׁוּבוֹ מִדְּרָכָיו וְחָיָה״. חובת התשובה היא על האדם כפרט ועל העם כציבור.

[3] מפרש אלשיך את הפסוק כך: ״כי אני כעגל לא למד בעול, וישימוהו עליו לחרוש ולמשוך בקרון שהוא מסרב ומקפץ, וכל עוד שמכים אותו עוד מתאמץ מדלג ומקפץ ומתפוצץ עד יוכה פעמים אין מספר והוא שלא יבין כי לכך נוצר. כן יקרני גם אני, כי בהכות אותי ביסורין אני בער ולא אבין, כי תיסרני רעת עוני לישר דרכי בתשובה, לא בראשון ולא בשני כי דעה חסרתי. ולמה ה׳ תַּכֶּה לבלתי מבין ומה בצע במכותי, הלא טוב היה תשכילני ותשיבני ואשובה בלי הכאות, והוא, כי הלא זה דרכך ה׳ שתרצה בבא ליטהר ותסייענו אחרי כן ... וטוב טוב תהפך השיטה והשיבני תחילה אתה ואשובה אני אחרי כן, וראה כי אתה ה׳ אלקי מכנה שמך עלי, והלא טוב לך תהיה מכנה שמך על צדיק מעל רשע, ולכן השיבני מאתך תחילה ואהיה צדיק, והוא כבודך שתהיה אלקי צדיקים״. ראו דברינו על התוכחה בפרשת כי תבוא, המדרש שם על חוסר הטעם בייסורים. וראו גם הדיאלוג במדרש ״ולא נתן ה׳ לכם לב לדעת״ מול הטענה ״תן אתה״! – בדברינו האם הוחמצה השעה גם זה בפרשת כי תבוא.

[4] דלגנו היישר משלושת הנביאים 'הגדולים' של בית ראשון (יחזקאל בתפר) אל נביאי בית שני לא רק בשל רצון לקצר, אלא גם משום שמוטיב התשובה מצוי שם מעט ועכ״פ לא בהקשר של הדיאלוג בין העם לקב״ה שאנו מבקשים לעסוק בו. יש אמנם פסוקי תשובה בולטים בתרי עשר (אחרי שגרענו את הושע, יונה ונביאי בית שני), כגון זה שבמיכה ז יח-יט שאנו מצרפים להפטרת השבת והוא הסמך למנהג התשליך: ״מִי אֵל כָּמוֹךָ נֹשֵׂא עָוֹן וְעֹבֵר עַל פֶּשַׁע לִשְׁאֵרִית נַחֲלָתוֹ לֹא הֶחֱזִיק לָעַד אַפּוֹ כִּי חָפֵץ חֶסֶד הוּא׃ יָשׁוּב יְרַחֲמֵנוּ יִכְבֹּשׁ עֲוֹנֹתֵינוּ וְתַשְׁלִיךְ בִּמְצֻלוֹת יָם כָּל חַטֹּאותָם״, ראו גם הביטוי החוזר בעמוס פרק ד ״וְלֹא שַׁבְתֶּם עָדַי נְאֻם ה׳״, וביואל ב יב-יג: ״ ... שֻׁבוּ עָדַי בְּכָל לְבַבְכֶם וּבְצוֹם וּבְבֶכִי וּבְמִסְפֵּד׃ וְקִרְעוּ לְבַבְכֶם וְאַל בִּגְדֵיכֶם וְשׁוּבוּ אֶל ה׳ אֱלֹהֵיכֶם וכו׳״, אבל הם היוצאים מן הכלל והחריגים. כך או כך, נמשיך בזכריה ומלאכי.

[5] אולי יותר מנביאי בית ראשון, בולטת הקריאה לתשובה בנביאים אחרונים שעומדים בתחילת שיבת ציון וקוראים לעם ישראל ללמוד משגיאות אבותיהם שגלו ולשוב אל הארץ ואל הקב״ה. וכך בלשון דומה נוקט גם הנביא מלאכי ג ז: ״לְמִימֵי אֲבֹתֵיכֶם סַרְתֶּם מֵחֻקַּי וְלֹא שְׁמַרְתֶּם שׁוּבוּ אֵלַי וְאָשׁוּבָה אֲלֵיכֶם אָמַר ה׳ צְבָאוֹת וַאֲמַרְתֶּם בַּמֶּה נָשׁוּב״. ותשובת הנביא שם היא שהתשובה תהיה ע״י

מגילת איכה פרק ה יט-כב - "השיבנו" בעקבות החורבן

אַתָּה ה׳ לְעוֹלָם תֵּשֵׁב כִּסְאֲךָ לְדֹר וָדֹר׃ לָמָּה לָנֶצַח תִּשְׁכָּחֵנוּ תַּעַזְבֵנוּ לְאֹרֶךְ יָמִים׃ הֲשִׁיבֵנוּ ה׳ אֵלֶיךָ וְנָשׁוּבָה חַדֵּשׁ יָמֵינוּ כְּקֶדֶם׃ כִּי אִם מָאֹס מְאַסְתָּנוּ קָצַפְתָּ עָלֵינוּ עַד מְאֹד׃[6]

איכה רבה פרשה ה סימן כא – בעקבות החורבן השני

״השיבנו ה׳ אליך ונשובה״, אמרה כנסת ישראל לפני הקב״ה׃ רבש״ע, שלך הוא׃ ״השיבנו״. אמר להם׃ שלכם הוא, שנאמר׃ ״שובו אלי ואשובה אליכם נאם ה׳ ״ (זכריה א ג). אמרה לפניו׃ רבש״ע, שלך הוא, שנאמר׃ ״שובנו אלהי ישענו״ (תהלים פה ה). לכך נאמר׃ ״השיבנו ה׳ אליך ונשובה חדש ימינו כקדם״, כאדם הראשון, כמה דאת אמרת׃ ״ויגרש את האדם וישכן מקדם לגן עדן״ (בראשית ג).[7]

איכה רבה (וילנא) פתיחתא כה – ערב החורבן

א״ר יונתן׃ שלוש שנים ומחצה עשתה השכינה יושבת על הר הזיתים, סבורה שמא ישראל יעשו תשובה ולא עשו. והיתה בת קול מכרזת ואומרת׃ ״שובו בנים שובבים״ (ירמיה ג),[8] ״שובו אלי ואשובה אליכם״ (מלאכי ג ז). וכיון שלא עשו תשובה, אמרה׃ ״אלך אשובה אל מקומי״ (הושע ה טו).[9] על אותה שעה הוא אומר׃ ״תְּנוּ לַה׳

הקפדה על מצוות המעשרות הקשורה בישיבה בארץ (אחת המצוות שמותר בהן לנסות כביכול את הקב״ה, גמרא תענית ט ע״א). נראה שיש שבקריאה זו ביטוי לתקוות הגדולות ולמאווי הנפש של חידוש תקומת עם ישראל בארצו לאחר שבעים שנות גלות בבל וחיבור עם נבואת השיבה של משה בפרשת נצבים עליה הרחבנו בדברינו מתשובה לשיבה בפרשת ניצבים. ירמיהו נביא החורבן כבר חש שאולי צריך להפוך את הסדר כשהוא נותן ביטוי לעם בפסוק: ״הֲשִׁיבֵנִי וְאָשׁוּבָה כִּי אַתָּה ה׳ אֱלֹהָי״. וכמוהו ואולי יותר, גם ישעיהו. אך נביאי בית שני מעדיפים להתחבר אל משה ואל סדר הדברים בתורה, שהוא: ״וְשַׁבְתָּ עַד ה׳ אֱלֹהֶיךָ וְשָׁמַעְתָּ בְקֹלוֹ כְּכֹל אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם אַתָּה וּבָנֶיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשֶׁךָ: וְשָׁב ה׳ אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ וְרִחֲמֶךָ וְשָׁב וְקִבֶּצְךָ מִכָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר הֱפִיצְךָ ה׳ אֱלֹהֶיךָ שָׁמָּה״ (דברים ל ב-ג). היינו, אתם תשובו תחילה. ומכאן דברי זכריה ומלאכי: ״שובו אלי ואשובה אליכם״. אתם צריכים לעשות את הצעד הראשון. ראו פירוש רבי בחיי בן אשר בדברים לט ט פרשת נצבים שמקשר את דברי זכריה ומלאכי (הוא שאומר גם: ״זכרו תורת משה עבדי״) עם פרשת השיבה/תשובה של משה בתורה: ״על כן הזכיר אחריו: כי תשמע, כי תשוב, על דרך הכתוב: (מלאכי ג ז) שובו אלי ואשובה אליכם, ולמדנו כי הדבר תלוי בתשובה״. האם דרישה חד-משמעית זו היא שהייתה בעוכרי בית שני שלא צלח? האם אחרי החורבן השני ישנו גם משה והנביאים את דעתם?

[6] חזרנו לאחור לסוף בית ראשון ולתקופתו של ירמיהו שעפ״י מסורת חז״ל (גמרא בבא בתרא יד ע״ב) הוא שחיבר את מגילת איכה (ראו גם ירמיהו פרק לו על המגילה שקרע המלך יהויקים). המגילה מסתיימת בפסוק שנכנס אחר כבוד למחזור התפילה ולדרשות ופיוטים רבים: ״השיבנו ה׳ אליך ונשובה חדש ימינו כקדם״. קריאה ברורה של העם לקב״ה שהוא יעשה את הצעד הראשון ויחזיר את העם למצבו שלפני החורבן. ראו דיון בתלמוד הירושלמי מסכת ברכות פרק ה הלכה א בין ר׳ אלעזר שרואה בפסוק המסיים: ״כי אם מאוס מאסתנו״ מקרה חריג של סיום בתוכחה (מקובל לסיים תמיד בדבר טוב), ואילו ר׳ יוחנן מחבר את שני הפסוקים האחרונים לעניין אחד ואומר: ״השיבנו תחת כי מאוס מאסתנו״. ומכל פרשני המקרא שוב בולט שוב אלשיך שמפרש כשיטתו לעיל: ״הלא אתה ה׳ אבינו, מדתך ורצונך היא שנתחיל אנחנו ונבא ליטהר, ואחר כך תסייענו. נחלה פניך תהפך השיטה, כי תתחיל אתה שתשיבנו ה׳ אליך תחילה, ואחר כך נשובה אנחנו בכח התחלתך להשיבנו״. וכך משתמע גם בפסוק בשיר השירים: ״משכני אחריך נרוצה״ ובתקדים של יציאת מצרים שנגאלו הגם שהיו שטופים בעבודה זרה (ראו דברינו משכו וקחו לכם בפרשת בא).

[7] אם מגילת איכה היא לאחר חורבן בית ראשון ומוקדמת לרבים מהמקורות שהבאנו לעיל, מדרש איכה רבה הוא מאוחר, לאחר חורבן בית שני, וברור שעמדו לפניו כל ספרי המקרא ובהם נביאי בית שני (זכריה ומלאכי) וספר תהלים שנראה להלן. לקריאה לקב״ה ״השיבנו״ מצטרף הפסוק מתהלים פה: ״שובנו אלוהי ישענו״ שנראה עוד להלן, אך טענת הקב״ה מנגד שהעם הוא שצריך לעשות את הצעד הראשון נשענת דווקא על הפסוק בזכריה ומלאכי: ״שובו אלי ואשובה אליכם״. כאילו יש כאן 'עקיצה' לעם שהכזיב בבית שני. אך דא עקא, מ'עקיצה' זו יכולה לעלות טענה נגדית: אם גם בבית שני כשלנו ולא התגשמה נבואת השיבה של משה (ונביאים אחרים), אין מנוס אלא מחזרה לימי קדם – לנקודת ההתחלה של אדם הראשון שאמנם גורש מגן עדן, אבל שוּכָן ״מקדם לגן עדן״ ונסלח לו. כך מסתיים המדרש, ומה קבלנו? תיקו בו כל צד מתחפר בעמדתו? ומה יהיה עם עם ישראל? פרשנים שונים לאורך הדורות, הבינו מדרש 'תיקו' זה כל אחד בהתאם להשקפת עולמו. ראו כדוגמא בספר משנה שכיר (הרב יששכר שלמה טייכטל) - מועדים חודש אלול והסליחות - אין ישראל נגאלין אלא בתשובה, שמסכם: ״שכנסת ישראל אומרת 'השיבנו' וגו', והש״ת משיב 'שובו אלי' וגו' ... ואלו פסוקים מכחישים זה את זה ... עד שיבוא הכתוב השלישי ויכריע ביניהם: ״הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא״ ... והש״ת ירחם עלינו וישלח לנו במהרה את אליהו הנביא ויופסק הפלוגתא שבינינו הנ״ל, אמן כן יהי רצון״. לעומתו ראו שו״ת עשה לך רב (הרב חיים דוד הלוי מאה 20 ישראל) שמסכם כך: ״הויכוח נסתיים איפוא בנצחונה של כנסת - ישראל, ובכך הביעו רבותינו את ייאושם המוחלט מן האפשרות שישראל יחזרו בתשובה ויזכו לגאולת ״אחישנה״ ... מכאן שברור היה להם שיש לצפות לגאולה שתבוא דרך טבע ובמלחמות, שאילו ציפו וקיוו לתשובת ישראל ולגאולת ״אחישנה״ לא היה מקום לכל הנ״ל״. וכבר הקדשנו דף מיוחד ביום העצמאות לדברים אלה של הרב חיים דוד הלוי יהי זכרו ברוך.

[8] קצרו כאן המעתיקים וקשה לדעת לאיזה משני פסוקי ״שובו בנים שובבים״ מתכוון הדרשן, שניהם בפרק ג בירמיהו. האם הכוונה לפסוק יד: ״שׁוּבוּ בָנִים שׁוֹבָבִים נְאֻם ה׳ כִּי אָנֹכִי בָּעַלְתִּי בָכֶם וְלָקַחְתִּי אֶתְכֶם אֶחָד מֵעִיר וּשְׁנַיִם מִמִּשְׁפָּחָה וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם צִיּוֹן״, או שמא לפסוק כב שם: ״שׁוּבוּ בָנִים שׁוֹבָבִים אֶרְפָּה מְשׁוּבֹתֵיכֶם הִנֻּנוּ אָתָנוּ לָךְ כִּי אַתָּה ה׳ אֱלֹהֵינוּ״. נראה לנו יותר השני המציע מרפא. ראו דרשת ר׳ ישמעאל בתוספתא יומא פרק ד הלכה ו על פסוק זה, הנוגעת לעשרת ימי תשובה: ״ר׳ ישמעאל אומר: ארבעה חלוקי כפרה הן: עבר על מצות עשה ועשה תשובה, אין זז ממקומו עד שמוחלין לו, שנאמר: שובו בנים שובבים ארפא משובתם״. הפסוק הראשון: ״כי אנכי בעלתי בכם וכו' ״, נדרש בגמרא סנהדרין צז ע״ב על כך שאין עוד תוחלת בתשובה לגאולה והיא תבוא רק ברצון הקב״ה ומתי שתבוא (שיטת ר׳ יהושע שם, כנגד ר׳ אליעזר בן הורקנוס, ראו מים אחרונים 1).

[9] כרגיל, יש להשלים את הפסוק ולקרוא אותו במלואו: ״אֵלֵךְ אָשׁוּבָה אֶל מְקוֹמִי עַד אֲשֶׁר יֶאְשְׁמוּ וּבִקְשׁוּ פָנָי בַּצַר לָהֶם יְשַׁחֲרֻנְנִי״. ראו בגמרא ראש השנה לא ע״א על עשר המסעות או הגלויות שעשתה השכינה לפני החורבן: ״מכפורת לכרוב, ומכרוב לכרוב ומכרוב למפתן, וממפתן לחצר, ומחצר למזבח, וממזבח לגג, ומגג לחומה, ומחומה לעיר, ומעיר להר, ומהר למדבר, וממדבר עלתה וישבה במקומה – שנאמר: אלך אשובה אל מקומי״. וכאן השכינה ממתינה על הר הזיתים, משקיפה על ירושלים והמקדש.

אֱלֹהֵיכֶם כָּבוֹד בְּטֶרֶם יַחְשִׁיךְ״ (ירמיה יג טז) - בטרם יחשיך לכם מדברי תורה, בטרם יחשיך לכם מדברי נבואה: ״ובטרם יתנגפו רגליכם על הרי נשף״ (המשך הפסוק שם).[10]

תהלים פרק פ –שלוש קריאות "השיבנו"

לִפְנֵי אֶפְרַיִם וּבִנְיָמִן וּמְנַשֶּׁה עוֹרְרָה אֶת גְּבוּרָתֶךָ וּלְכָה לִישֵׁעָתָה לָנוּ: אֱלֹהִים הֲשִׁיבֵנוּ וְהָאֵר פָּנֶיךָ וְנִוָּשֵׁעָה: ...
תְּשִׁיתֵמוֹ מָדוֹן לִשְׁכֶנֵינוּ וְאוֹיְבֵינוּ יִלְעֲגוּ לָמוֹ: אֱלֹהִים צְבָאוֹת הֲשִׁיבֵנוּ וְהָאֵר פָּנֶיךָ וְנִוָּשֵׁעָה: ...
וְלֹא נָסוֹג מִמֶּךָּ תְּחַיֵּנוּ וּבְשִׁמְךָ נִקְרָא: ה׳ אֱלֹהִים צְבָאוֹת הֲשִׁיבֵנוּ הָאֵר פָּנֶיךָ וְנִוָּשֵׁעָה:[11]

תהלים פרק פה פסוק ה – שובנו אלוהי ישענו

שׁוּבֵנוּ אֱלֹהֵי יִשְׁעֵנוּ וְהָפֵר כַּעַסְךָ עִמָּנוּ:[12]

מדרש תהלים (שוחר טוב; בובר) מזמור פה – שנינו כאחד

״אספת כל עברתך השיבות מחרון אפך״. וכן יחזקאל אמר: ״וְכָלָה אַפִּי וַחֲמָתִי בָּם וְהִנָּחֲמְתִּי״ (יחזקאל ה יג), וכן הושע אמר: ״ארפא משובתם וגו׳״ (הושע יד ה). אמרו בני קרח: עד מתי אתם אומרים: ״שובו בנים שובבים״ (ירמיה ג יד).[13] ישראל אומרים לך: שוב אתה בתחילה, שנאמר: ״שובה ה׳ עד מתי״ (תהלים צ יג), ואתה אומר: לא, כי אלא ״שובה ישראל״ בתחילה.[14] לא אתה תשוב לעצמך, ולא אנו נשוב לעצמנו, אלא שנינו כאחד, שנאמר: ״שובנו אלהי ישענו״. מה אתה אומר: ״הלעולם תאנף בנו״ - אם אנו עושין תשובה אין אתה

---

[10] העמדה שנוקט מדרש זה היא ברורה. הקב״ה לא יתערב ויציל את ירושלים כשהעם חוטא. על העם מוטלת החובה לעשות תחילה תשובה. אין ״השיבנו״ או ״השיבנו״ של ירמיהו ובוודאי שאין ״מחיתי״ של ישעיהו. פרשני המדרש מעמידים דרשה זו על חורבן בית ראשון. שלוש השנים ומחצה בהם חיכתה השכינה מעל הר הזיתים אולי יעשו בני ישראל תשובה, מזוהות עם זמן המצור של נבוכדנצר על ירושלים. אך שרבוב הפסוק ״שובו אלי ואשובה אליכם״ מספר מלאכי שמתנבא בתחילת בית שני, נותן רלוונטיות למדרש זה גם ואולי עוד יותר לערב חורבן בית שני. מה גם שידוע היטב שמדרש איכה רבה שחובר לאחר חורבן בית שני מתייחס במעורבב לשני החורבנים (שחז״ל אחדו לתאריך תשעה באב). השכינה שמחכה לתשובת העם ממרומי הר הזיתים בפעם השנייה מקבלת עוצמה כפולה ומכופלת. אחרי החורבן הראשון ביקש העם: ״השיבנו ה׳ אליך ונשובה״ וכבר ירמיהו נותן למשאלה זו הד. אבל נביאי בית שני התעקשו: ״שובו אלי ואשובה אליכם״, מתוך ראייה ותקווה שהנה מתקיימת התשובה/שיבה של משה בפרשת ניצבים. דרישה זו לא התקיימה והנה שוב עומדת השכינה ומשקיפה על ירושלים החטאה מהר הזיתים ואין תשובה (תרתי משמע). בה בעת, אחרי חורבן בית שני, חוזרת גם הדרישה של העם מהקב״ה: ״השיבנו אליך ונשובה״ בעוצמה כפולה ומכופלת. הרי אתה רואה כבר פעם שנייה שאיננו יכולים לעשות את הצעד הראשון! ראו גמרא יומט סט ע״ב על צעקת שבי ציון בכינוס הגדול של עזרא ונחמיה שייעקר מהם יצר הרע. יצר הרע אמנם לא נעקר, אבל האם כעת ייעתר הקב״ה ויעשה הוא את הצעד הראשון שירמיהו כאמור כבר רומז לצורך זה בבית ראשון. בא מדרש איכה רבה הקודם, שיש כעת לחזור ולקרוא אותו, ויוצר תיקו. אז מה יהיה? לאן נלך מכאן? רמז קטן שותל המדרש בסופו: ״בטרם יחשיך לכם מדברי הנבואה״. אולי מה שלא השיגו הנביאים, תשיג ספרות החכמה, היינו הכתובים ומדרשי החכמים. חכם עדיף מנביא.

[11] שלוש פעמים מבקש העם ״השיבנו״ - שיבה המלווה בהארת פנים. וכדרשת ר׳ יוחנן במדרש תהלים (שוחר טוב; בובר) מזמור ד: ״אמרו ישראל לפני הקב״ה: ריבונו של עולם אין לנו אלא הארת פניך, שנאמר: ה׳ אלהים צבאות השיבנו האר פניך ונושעה״. ורש״י על הפרק מסביר את החזרה מספר פעמים על בקשה זו בגלויות השונות: ״השיבנו - בגלות בבל ... השיבנו ונושעה - מבני יון״ (נשמטה מרש״י גלות אדום). ופירוש אלשיך חוזר על המוטיב שפירש בירמיהו לעיל ואומר: ״עתה אנו אומרים כי גם תשועתנו קלה מאד והוא כי אחת שאלנו מאתך והיא: אל נא תייחל עד נתחיל ליטהר ותסייענו אחרי כן. כי אם ״אלקים השיבנו אתה״, כי טרם נתחיל לשוב אתה תשיבנו. ואחרי כן מיד נסגל מצוות ומעשים טובים ואז האר פניך״. הארת הפנים תבוא לאחר התשועה. אבל ר׳ יוחנן מדגיש שהארת הפנים היא חלק מ״השיבנו״ שהעם מבקש – חלק מהצעד הראשון שהעם מבקש שהקב״ה יעשה (״יאר ה׳ פניו אליך״) שבלעדיו אין ישועה. ראו עוד דברי ר׳ צדוק הכהן מלובלין - צדקת הצדיק אות רמז על הפסוק בתהלים פ: ״כאשר השם יתברך מאיר פניו לאדם היינו שמאיר בלבו אמיתות השם יתברך .. זה הוא כבר נושע בישועה שלימה וכמו שנאמר (תהלים פ׳ כ׳) האר פניך ונושעה. כי מעט מן האור דוחה הרבה מן החושך וכאשר נכנס אור בבית הרי החושך מסתלק ממנו״. אנחנו בחושך, אומר העם לקב״ה, תאיר לנו, תשיב אותנו ואז ממילא נושעה. ומה נותר לאדם לעשות עפ״י פרק זה בתהלים (ואין הוא היחיד)?

[12] פרק פה בתהלים הוא מהפרקים מרומי הרוח ומלאי תקווה שבספר תהלים, פרק שנאמר בימי ישועה מצרה קשה שעברה על העם והארץ. הישועה החלה לצמוח אבל לא הייתה עדיין ישועה שלימה, והמשורר מוסיף ומבקש את התשועה והגאולה השלמים (מתוך סיכום הפרק בפירוש דעת מקרא). פסוקים רבים נדרשים יפה בפרק זה: ״רָצִיתָ ה׳ אַרְצֶךָ שַׁבְתָּ שבות שְׁבִית יַעֲקֹב: ... אַךְ קָרוֹב לִירֵאָיו יִשְׁעוֹ לִשְׁכֹּן כָּבוֹד בְּאַרְצֵנוּ: חֶסֶד וֶאֱמֶת נִפְגָּשׁוּ צֶדֶק וְשָׁלוֹם נָשָׁקוּ: אֱמֶת מֵאֶרֶץ תִּצְמָח וְצֶדֶק מִשָּׁמַיִם נִשְׁקָף: גַּם ה׳ יִתֵּן הַטּוֹב וְאַרְצֵנוּ תִּתֵּן יְבוּלָהּ״ ועוד. פירושים ודרשות רבים ויפים נאמרו על פרק זה ובהם שיעוריו של הרב עמיטל זצ״ל ביום העצמאות. עוד מצאנו שיש נוהגים לומר פרק זה ביום שלאחר יום הכיפורים. וכל הידוע על מקור וטיב מנהג זה, אנא יודיענו ויבוא על שכרו כי רב. אנו נתמקד בפסוק שלעיל ״שׁוּבֵנוּ אֱלֹהֵי יִשְׁעֵנוּ וְהָפֵר כַּעַסְךָ עִמָּנוּ״ שיש לקרוא אותו ביחד עם הפסוק הפותח את הפרק: ״רָצִיתָ ה׳ אַרְצֶךָ שַׁבְתָּ שבות שְׁבִית יַעֲקֹב״. המשורר 'מסתפק' כאן בסילוק הכעס, אך שוב, מה נותר לעם לעשות? האם הכתובים הופכים את המסר של הנביאים מקוטב אחד לשני?

[13] בני קרח שפרקי תהלים רבים מיוחסים להם, קובלים על הנביאים שמחמירים עם בני ישראל ודורשים שהם יעשו את הצעד הראשון. באים בני קרח ואומרים: לא כך! ראו שבחם של בני קרח בדברינו ובני קרח לא מתו בפרשת קרח. ואגב אורחא, נראה שמדרש זה מייצג את הגישה שהכתובים מציגים תפיסת עולם שונה מגישת הנביאים ולא מהססים למתוח עליהם ביקורת.

[14] את המרכאות ״שובה ישראל״ הוספנו אנחנו (אינן בנוסח המודפס) והכוונה לציטוט מהפסוק הפותח את הפטרת שבת תשובה: ״שובה ישראל עד ה׳ אלוהיך כי כשלת בעוונך״ (הושע יד ב). הושע נביא התשובה שעליו אנו נשענים בשבת תשובה מזכיר לישראל את עוונותיהם ותובע מהם לחזור בתשובה תחילה. ובני קרח מעירים על כך.

מקבלנו? הלא אתה תשוב תחיינו, כשם שאמר יחזקאל: ״הנה אני פותח את קברותיכם ... ונתתי רוחי בכם וחייתם״ (יחזקאל לז יב, יד).[15]

פסיקתא רבתי (איש שלום) פיסקא מד שובה ישראל – ניפגש באמצע הדרך

דבר אחר: ״שובה ישראל עד ה׳ אלהיך״. (משל) לבן מלך שהיה רחוק מאביו מהלך מאה יום, אמרו לו אוהביו: חזור אצל אביך. אמר להם: איני יכול. שלח אביו ואמר לו: הלך מה שאתה יכול לפי כוחך ואני בא אצלך בשאר הדרך. כך אמר להם הקב״ה: ״שובו אלי ואשובה אליכם״ (מלאכי ג ז).[16]

שיר השירים רבה ה ב – פתח כחודה של מחט

״קוֹל דּוֹדִי דוֹפֵק פִּתְחִי לִי אֲחֹתִי רַעְיָתִי יוֹנָתִי״ (שיר השירים ה ב). ... - רבי יסא אמר: אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: בני, פתחו לי פתח אחד של תשובה כחודה של מחט ואני פותח לכם פתחים שיהיו עגלות וקרניות נכנסות בו״.[17]

מסכת סנהדרין דף צז עמוד ב – מחלוקת התנאים

אמר רב: כלו כל הקיצין,[18] ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים. ושמואל אמר: דיו לאבל שיעמוד באבלו.[19] כתנאי, רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה - נגאלין, ואם לאו - אין נגאלין. אמר ליה רבי יהושע: אם אין עושין תשובה - אין נגאלין? אלא, הקב״ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן, וישראל עושין תשובה ומחזירן למוטב. ... אמר לו רבי אליעזר לרבי יהושע: והלא כבר נאמר ״שובו אלי ואשובה אליכם״. אמר ליה רבי יהושע: והלא כבר נאמר: ״כי אנכי בעלתי בכם ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון״[20]

שבת שלום

שנה טובה וגמר חתימה טובה[21]

---

[15] מרכז הדרשה הוא הפסוק ״שׁוּבֵנוּ אֱלֹהֵי יִשְׁעֵנוּ וְהָפֵר כַּעַסְךָ עִמָּנוּ״. המילה ״שובנו״ היא מיוחדת ושונה מכל המופעים האחרים במקרא של השורש שו״ב. ראו פירוש רש״י לפסוק: ״שובנו - שוב אתה והשיבנו״. ודעת מקרא: ״השיבנו לשלוותנו״., אבל בני קרח שמותחים ביקורת על החד-צדדיות של הנביאים, אינם הולכים לקיצוניות השנייה שהכל מהקב״ה, אלא מציעים את הפתרון: ״שנינו כאחד״. והוא גם פירוש לשוני של ״שובנו״ – אתה ואנחנו נשוב ביחד. ראו סקירה נרחבת של מוטיב זה ופרק פה בתהלים כולו במאמר של בנימין ויש״י גזונדהייט תהילים פ״ה: תשובת ישראל ותשובת ה׳ - ״שנינו כאחד״.

[16] פסיקתא רבתי הוא מדרש יחסית מאוחר שצובר בתוכו דרשות רבות מהתלמוד וממדרשים קדומים יותר והוא כמזג טוב וכרימון שהכל בו. כאן נראה שהוא חוזר למוטיב ״שנינו כאחד״ שבמדרש תהלים, אבל לא משאיר אותו ״פתוח״: כמה יעשה כל צד והאם באמת ״שנינו כאחד״. שהרי צד אחד הוא בורא עולם הכל יכול והשני הוא האדם שכבר נכשל פעם ופעמיים. האדם יעשה לפי כוחו ואת שאר הדרך יעשה הקב״ה. ראו דברינו לפי כוחו ולפי כוחם בפרשת פנחס. ואין מדרש טוב להתחבר אליו בנקודה זו מאשר המדרש הבא.

[17] את אשר החמירו הנביאים רככו הכתובים, אבל לא וויתרו לגמרי. על האדם שניתנה לו הבחירה, לעשות את הצעד הראשון, קטן וזעיר ככל שיהיה. ומה שאנו אומרים בתפילת שמונה עשרה וגם בתפילת אבינו מלכנו: ״החזירנו בתשובה שלימה לפניך״ אינו סותר. התשובה השלימה היא רק בסייעתא דשמיא, אבל התשובה הראשונית והתחילית היא תמיד של האדם. ביד האחת, האדם תמיד יתפלל ויפנה אל מי שכוחו רב ממנו. כדרשת פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) איכה פרק ה פסוק כא: ״השיבנו יי׳ אליך ונשובה ... תתן לנו לב ונשובה אל מצותיך ונשוב לקדמותינו: חדש ימינו כקדם. כימי עולם וכשנים קדמוניות כי הכל ידך ואין מי מעכב״. אך ביד השנייה יזכור שמי שמעכב את חודה של מחט זה הוא בעצמו.

[18] היינו כל החשבונות שעושים שם חכמים על בסיס הפסוק בחבקוק ב ג: ״כִּי עוֹד חָזוֹן לַמּוֹעֵד וְיָפֵחַ לַקֵּץ וְלֹא יְכַזֵּב אִם יִתְמַהְמָהּ חַכֵּה לוֹ כִּי בֹא יָבֹא לֹא יְאַחֵר״. ראו שם את אמירתו של רַבִּי שְׁמוּאֵל בַּר נַחְמָנִי אָמַר רַבִּי יוֹנָתָן: תִּ״יפַּח עַצְמָן שֶׁל מְחַשְּׁבֵי קִיצִין״.

[19] היינו שהגאולה תגיע לעם ישראל האבל והמיוסר בעקבות החורבן, גם אם לא יהיה ראוי לכך. ראו פירוש שטיינזלץ על אתר: ״דיו שישובו ישראל מצד אבלן וזולתן ויש קץ לדבר. כשיבא זמן גאולה מעמיד להן הקב״ה כו׳ ומחזירן למוטב שיעשו תשובה״. התשובה תבא בעקבות הגאולה וכחלק ממנה, אבל איננה תני כשיטת רבץ

[20] לקראת סוף הדף נתבונן במקור זה שאולי היינו צריכים לפתוח בו. מסתבר שהנושא שבחרנו לדון בו הוא מחלוקת תנאים יסודית בין ר׳ אליעזר בן הורקנוס ור׳ יהושע בן חנניה – הם אבות העולם שנחלקו גם בשאלה: אימתי נברא העולם? באחד בניסן כשיטת ר׳ יהושע או באחד בתשרי כשיטת ר׳ אליעזר. במחלוקת אחרונה זו התקבלה שיטת ר׳ אליעזר וזהו שאנו אומרים בתפילת ראש השנה: 'היום הרת עולם'. ראו דף זה בראש השנה. ומה באשר לצורך לעשות תשובה כתנאי לגאולה. למרות שבד״כ הלכה כרבי יהושע שמייצג ברוב פעמים את בית הלל, נראה שלא נעלמה שיטת ר׳ אליעזר וחכמי כל הדורות שציפו לישועה נקטו בשיטה שנראתה להם מתאימה לדורם ולזמנם.

[21] חותני, יוסף יהודה ריינר זצ״ל הקפיד לברך את מכריו, משפחתו וכל יהודי שנקרה בדרכו בברכת גמר חתימה טובה, מיד לאחר תפילת יום ראשון של ראש השנה. זאת, עפ״י דרשת שלושה הספרים הנפתחים בראש השנה: ״אחד של רשעים גמורין, ואחד של צדיקים גמורין, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורין - נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורין - נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, בינוניים - תלויין ועומדין מראש השנה ועד יום הכפורים״ (ראש השנה טז ע״ב). לעצמנו אנו אומרים ״נכתב״ ו״כתבנו״ עד הרגע

מחלקי המים

מים אחרונים: בהמשך לתיקו במדרש איכה רבה ה כא, שגור בפי דרשנים ואנשי שיח שיש ׳מדרש׳ אשר ממשיך את הדיון שם וחותם כך: ״כנסת ישראל אומרת: השיבנו ה׳ אליך ונשובה״ – אתה עשה את הצעד הראשון. והקב״ עונה כנגדם: ״שובו אלי ואשובה אליכם – אתם תעשו את הצעד הראשון. מה הוות עלה? יחיד ורבים הלכה כרבים״. ונראה שזו אמרה חסידית המיוחסת לאישיות זו או אחרת בעולם החסידות ונאמרה בע״פ על בסיס מדרש איכה רבה הנ״ל.. וכל היודע דבר אודות ׳מדרש קטן׳ זה אנא יודיענו כחץ מקשת.

האחרון, רק בתפילת נעילה אנו אומרים ״נחתם״ ו״חתמנו״, שכן אנו מחזיקים עצמנו כבינוניים שהם תלויים ועומדים עד הרגע האחרון. אבל שאר כל האדם, מוחזקים בעינינו כצדיקים גמורים שכבר נכתבו ונחתמו לחיים טובים ביום הראשון של ראש השנה וכל שנותר לאחל להם הוא ״גמר חתימה טובה״. לא ״חתימה טובה״, אלא ״גמר חתימה טובה״!